

DÜSKEF

DİCLE ÜNİVERSİTESİ SEZAI KARAKOÇ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

Araştırma Makalesi

Received / Başvuru: 12.03.2026

Accepted / Kabul: 26.03.2026

DİYARBAKIRLI SAİD PAŞA’NIN BİLİNMEYEN BİR DERLEME ESERİ: *EZHÂR-I MUKTETAFA*ⁱ

THE UNKNOWN COLLECTION OF SAİD PAŞA FROM DIYARBAKIR: *EZHÂR-I MUKTETAFA*

Ahmet TANYILDIZ* - Radife DURMUŞ**

*İzdiyâd-ı mâl-ı dünyâ mûcib-i noksân olur
Hayra makrûn olmayan menfa‘at hüsrân olur*

Öz

Medeniyetlerin beşiği olarak nitelendirilen Diyarbakır, Osmanlı döneminde İstanbul’dan sonra önde gelen edebiyat muhitlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nâbî’nin ifadesiyle cennetin bir aksisi olan bu şehir; sayısız âlim, şair ve yazar yetiştirmiştir. Ali Emîrî Efendi’nin ve Şevket Beysanoğlu’nun tezkire mahiyetindeki eserleri şehirdeki sanat ve edebiyat ortamının zenginliğini göstermektedir. Evliya Çelebi Seyahatnâme’sinde bu muhitteki şairlerin çokluğunu, fasih ve belîğ oluşlarını şehrin havasının latifliğine ve bölgenin Acem diyarına yakınlığına bağlamaktadır. Bu zengin kültür ortamının yetiştirdiği sanatkârlardan biri de XIX. yüzyılda yaşamış olan Diyarbakırlı Said Paşa’dır. Said Paşa; devlet adamı, şair, mütercim, gazeteci, münşî ve tarihçi kimlikleriyle tanınmaktadır. İyi derecede Arapça ve Farsça bilen Said Paşa’nın Dîvânçe, İlm-i Hesâb, Tabsîratü’l-İnsân, Diyarbekir Tarihi, Mir’âtü’l-İber, Mîzânü’l-Edeb, Hulâsa-i Mantık, Mir’ât-ı Sıhhat ve Nuhbetü’l-Emsâl gibi eserleri vardır. Ayrıca, basımında emeğinin bulunduğu Âmid-i Sevdâ adlı bir gazeteyi de zikretmek gerekir. Son olarak bilim dünyasınca henüz fark edilmemiş olan ve tarafımızca yayımlanan Encümen-i Şu‘arâ (Müntehabât-ı Eş‘âr) adlı şiir antolojisi de Said Paşa’nın şiir zeminini nereye yasladığını ve zevk-i seliminin kaynağını görmek için önemli bir referanstır. Araştırmalarımız neticesinde Said Paşa’ya ait olduğunu tespit ettiğimiz bir başka derleme eser de Ezhâr-ı Muktetafe’dır. Said Paşa’nın farklı ilim dallarına ait malumatı derlediği bu güldeste, onun ilim ve sanat dünyasını besleyen kaynakları tanıma açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı Said Paşa tarafından derlenen ve yazıya geçirilen güldestenin muhtevasını bilim dünyasının istifadesine sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakırlı Said Paşa, Ezhâr-ı Muktetafe, Derleme, Güldeste.

Abstract

ⁱ Bu çalışma, 24-25 Ekim 2025 tarihlerinde Diyarbakır’da düzenlenen *Hasan Kavrak ve Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu*’nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

Katkı Payı Oranı: Çalışmanın konu tespiti ve son okuması Ahmet Tanyıldız; metin yazımı Radife Durmuş tarafından yapılmıştır.

* Prof. Dr.; Dicle Üniversitesi; Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi; Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; ahmettanyildiz@gmail.com; 0000-0002-8874-8544.

** Doktora öğrencisi; Dicle Üniversitesi; Sosyal Bilimler Enstitüsü; Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı; rd2737@hotmail.com; 0000-0003-0755-8771.

Diyarbakır, described as the cradle of civilizations, was considered one of the foremost literary centers after Istanbul during the Ottoman era. This city, which Nâbî called an echo of paradise, fostered countless scholars, poets, and writers. The biographical works by Ali Emîrî Efendi and Şevket Beysanoğlu demonstrate the sheer richness of the city's artistic and literary environment. In his *Seyahatnâme* (Book of Travels), Evliya Çelebi attributed the large number of poets in this setting, as well as their eloquence and articulateness, to the mildness of the city's air and the region's proximity to the Persian lands. One of the artists fostered by this rich cultural environment is Said Pasha of Diyarbakır, who lived in the 19th century. Said Pasha is known for his multiple roles as a statesman, poet, translator, journalist, prose writer and historian. Proficient in both Arabic and Persian, Said Pasha has unparalleled works such as his *Dîvânçe* (small collection of poems), *İlm-i Hesâb* (Science of Arithmetic), *Tabsîratü'l-İnsân* (A View of Man), *Diyarbakır Tarihi* (History of Diyarbakır), *Mîr'âtü'l-İber* (Mirror of Lessons), *Mîzânü'l-Edeb* (Scale of Literature), *Hulâsa-i Mantık* (Summary of Logic), *Mîr'ât-ı Sıhhat* (Mirror of Health), and *Nuhbetü'l-Emsâl* (The Choicest of Proverbs). We must also mention the newspaper called *Âmid-i Sevdâ*, in the publication of which he played a part. Finally, the poetry anthology titled *Encümen-i Şu'arâ* (*Müntehabât-ı Eş'âr*), which has not yet been recognized by the scientific community and was published by us, is a crucial resource for understanding the foundation of Said Pasha's poetry and the source of his good taste. Another work that we identified as belonging to Said Pasha as a result of our research is *Ezhâr-ı Muktetafe* (Selected Flowers). This florilegium, in which Said Pasha compiled information from various branches of science, is important for understanding the sources that nourished his world of science and art. The purpose of this study is to present the content of this florilegium, compiled and penned by Said Pasha, for the benefit of the scientific community.

Key Words: Said Pasha from Diyarbakır, *Ezhâr-ı Muktetafe*, Compilation, Anthology.

GİRİŞ

Diyarbakırlı Said Paşa bir devlet adamı olmasının yanı sıra şair, gazeteci, münşi, edip, müverrih, mütercim, mürettib ve yazar olup belagat, fesahat, genelde dünya tarihi özelde ise Diyarbakır tarihini ele aldığı tarih kitapları, Arapçadan tercüme ettiği darbımeseller ve manzumeler, şiir mecmuaları, ahlak ve mantığa dair çalışmaları bulunmaktadır. Bunun dışında, Paşa'nın yalnızca şiirle sınırlı kalmayan, farklı konularda yazılmış çeşitli metinleri bir araya getirdiği bir derlemesi daha bulunmaktadır. Bu derleme, onun entelektüel çeşitliliğini ve geniş kültürel ilgisini gözler önüne sermektedir. Tarafımızca yapılan araştırmalarla bu derlemenin varlığı tespit edilmiştir.

Said Paşa'nın tespit edilen bu eseri İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, Diyarbakırlı Said Paşa/00534_22 koleksiyonunda bulunup *Ezhârü'l-Muktetafe* ismi ile kaydedilmiştir. Bizzat Said Paşa'nın el yazması olan bu eser 147 sayfadan müteşekkildir. Fevaid sayfasında “Diyarbakırlı Sa’îd Paşa tarafından tertîb ve tahrîr olunmuş bir mecmû’a” kaydı bulunmaktadır. Bir başka fevaid sayfasında “Silsile-i Fakîr” başlığı altında Said Paşa aile silsilesini yazar ve soyunun Hz. Ebû Tâlib’e kadar dayandığından bahseder. Silsilede ismi geçen şahsiyetler sırasıyla şunlardır:

“es-Seyyid Muhammed Sa’îd, İbnü’s-Seyyid Süleymân Nazîf, İbnü’s-Seyyid İbrahim el-Cehdî, İbnü’s-Seyyid Süleymân, İbnü’s-Seyyid Süleymân, İbnü’s-Seyyid Kâsım el-Müftî, İbnü’s-Seyyid, Hasan, İbnü’s-Seyyid Abdullâh, İbnü’s-Seyyid Hasan, İbnü’s-Seyyid Beşâret, İbnü’s-Seyyid Cemâleddîn, İbnü’s-Seyyid Celâleddîn, İbnü’s-Seyyid Ali, İbnü’s-Seyyid Mansûr, İbnü’s-Seyyid Ömer, İbnü’s-Seyyid Celâleddîn, İbnü’s-Seyyid Ahmed el-Ma’rûf bi’d-Dâkûhî, İbnü’s-Seyyid Abdullâh, İbnü’s-Seyyid el-Ma’rûf bi’t-Tasallut, İbnü’s-Seyyid Halîl, İbnü’s-Seyyid Yûsuf, Bin İlyâs, Bin Hızır, Bin Sa’îd, Bin Yûsuf, Bin El-Mehdî, Bin Hüseyin, Bin Muhammed, İbn Ebi’l-Kâsım, Bin Hüseyin, Bin Muhammed, Bin Mûsâ es-Sânî, İbn İbrahim el-Murtezâ, İbnü’l-İmâm Mûsâ el-Kâzım, İbnü’l-İmâm Ca’fer es-Sâdık, İbnü’l-İmâm Muhammed el-Bâkır, İbnü’l-İmâm Zeyne’l-Âbidîn, İbnü’l-İmâm eş-Şehîr el-Mazlûm Ebî Abdullâh el-Hüseyin, İbn Emîrû’l-Mü’minîn Ali b. Ebî Tâlib rıdvânullâh.”

Eserin muhtevasına bakıldığında, Said Paşa sadece belli bir konu üzerinde durmamıştır; gök cisimleri, takvim hesaplamaları, hicrî ve miladî tarihler, zîc, astronomi, kıyâfetnâme, ilm-i kef, karışım tarifleri, saç boyama tarifleri, küçürek hikâye, Arapça vecizeler, nasihat, mevize, tılsımlar, inşâ sanatı, nesir sanatı, faiz hesaplama, sarf ilmi, istinsah, hikmet, ahlak, madenlerin

renklendirilmesi gibi muhtelif ilimlere de değinmektedir. Bunlara ilaveten Arap ve Türk şairlere ait manzumeler ve kendisine ait kasideler de bulunmaktadır.

1. ESERİN MUHTEVASI

1.1.Târîh (1b)

1.1.1. Târîh-i hicrî ve mîlâdiyye müte'allik ma'lûmât (1b)

1.1.2. Sene-i âdiyye-i kameriyye vü sene-i felekiyye-i kameriyye (1b)

Bu bölümde ay takviminin hesaplanmasına dair malumat verilmektedir. Ay takviminin hesaplanırken âdî (normal) ve felekî (astronomik) olmak üzere iki şekilde hesaplanır. Bölümde verilen bilgilere göre bu ay takvimleri şu şekilde hesaplanır: Muharrem ayı 30, Safer ayı ise 29 gün olarak kabul edilir. Ondan sonraki aylar da birbirini takip edecek şekilde (yani bir ay 30, bir ay 29 gün olacak biçimde) düzenlenir. Bu şekilde hesaplandığında âdî kamerî yıl 354 gün eder. Felekî kamerî yıl ise 354 gün, 8 saat, 48 dakika ve 36 saniyedir. Eğer bu fark (saniyeler) dikkate alınmazsa her 30 âdî kamerî yıl ile 30 felekî kamerî yıl arasında 11 günlük bir fark meydana gelir.

1.1.3. Sene-i kebîse (1b)

Arapçada “gün ilave etme” anlamına gelen كبس sözcüğünden türeyen “kebîse”, yani artık yıl, kamerî takvimin gerçek süresiyle uyumlu kalmasını sağlamak amacıyla belirli yıllara bir gün eklenmesi esasına dayanır. Kamerî yıl normalde 354 gün sürerken astronomik hesaplamalara göre bu süre 354 gün 8 saat 48 dakika 36 saniyedir. Aradaki küçük farklar birikerek 30 yılda yaklaşık 11 güne ulaşır. Bu farkı dengelemek için 30 yıllık hicrî döngüde 11 yıla -yani 1, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 ve 29. yıllara- birer gün ilave edilir. Böylece 19 yıl 354 gün, 11 yıl ise 355 gün olur ve adi yılların toplamı felekî yılların süresine eşitlenir. Bu fazladan gün eklenen yılların her birine “sene-i kebîse” yani artık yıl denilir.

1.1.4. Sene-i şemsiyye (1b-2a)

Güneş takviminin hesaplanmasına dair bilgi verilmiştir. Metne göre sene-i şemsiyye (Güneş yılı), Miladî yıllardan her biri, eğer kalansız olarak dörde bölünebiliyorsa o yıl 366 gündür; dörde bölünemeyen yıllar ise 365 gündür. Bu hesap “Doğu hesabı” olarak adlandırılır. Ancak Papa Gregorius zamanında yapılan incelemeler sonucunda şu kural kabul edilmiştir: Herhangi bir yıl dörde kalansız bölünebildiği hâlde 100'e kalansız

bölünemiyorsa 366 gündür; 100'e kalansız bölünüp de 400'e kalansız bölünemeyen yıllar ise 365 gündür. 400'e kalansız bölünebilen yıllar ise 366 gün kabul edilir.

Doğu hesabında olduğu gibi, kalansız olarak dörde bölünebilen her yıl 366 gün kabul edilirse bu hesapla gerçek Güneş yılı arasında her 129 yılda bir günlük fark ortaya çıkar.

Bu farkı ortadan kaldırmak için her yüzüncü yılda yılın 365 gün olarak hesaplanması gerekir. Ancak yüz yılda tam bir gün değil, bir günün dörtte üçü kadar bir fark düşülmesi gerektiğinden, bu durumda her yıl çıkarılacak miktar öyle olmalıdır ki, dört yüz yılda bu fark bir güne eşit hâle gelsin.

1.1.5. Medhal-i şühûr-ı hicriyye cedveli (2a)

Hicri ayların ne zaman başlayıp ne zaman biteceğine dair hesaplamaların bulunduğu bir bölümdür. Ayrıca hesaplama da bir cetvel de bulunmaktadır.

1.1.6. Medhal-i şühûr-ı milâdiyye cedveli (2b)

Milâdî ayların ne zaman başlayıp ne zaman biteceğine dair hesaplamaların bulunduğu bir bölümdür. Ayrıca hesaplama da bir cetvel de bulunmaktadır.

1.1.7. Tesâdüf-i târîheyn (2b)

Bu bölümde hicri yıl ile milâdî yıl arasındaki ilişki ve hesap yöntemi hakkında bilgiler verilmektedir.

1.2.Zîc (4b)

Bu bölümde “Cedvel-i Harekât-ı Kevâkib”, “Cedâvil-i Ta'dîlât-ı Kevâkib” ve “Cedvel-i Ric'at u İstikâmet-i Kevâkib” başlıkları altında, tablo ve çizelgeler hâlinde gezegenlerin hareket ve yörünge bilgileri verilmiştir. Aynı zamanda bu bölümde burçların doğuş ve yükselişlerine dair tablo ve çizelgeler de bulunmaktadır.

1.3.[Takvîm] (15b)

1.3.1. Takvîm-i şems (15b)

Güneş takviminin hesaplanmasına dair malumat ve nasıl yapıldığına dair örnek verilmiştir.

1.3.2. Takvîm-i kamer (15b-16a)

Ay takviminin hesaplanmasına dair malumat ve nasıl yapıldığına dair örnek verilmiştir.

1.3.3. Takvîm-i re's ü zenb (16b)

Takvîm-i Re's ve Takvîm-i Zenb hakkında malumat bulunmaktadır.

1.3.4. Takvîm-i zuhal (16b)

Zuhal takviminin hesaplanmasına dair malumat bulunmaktadır.

1.4.Ba'z-ı bilâd-ı Osmâniyye'nin tûl u arz cedveli (17a)

Bu bölümde Erzincan, Erzurum, İzmir, İstanbul, İskenderun, İskenderiye, Adana, Amasya, Ankara, Urfa, Bayezid, Bitlis, Bursa, Basra, Bağdad, Beyrut, Cidde, Haleb, Hama, Humus, Dimaşk, Diyarbekr, Deyrû'z-Zor Siirt, Sivas, Samsun, Taif, Trabzon, Tarsus, Kuds-i Şerîf, Kastamonu, Konya, Kayseri, Kerkük, Mardin, Medîne-i Münevvere, Maraş, Mısır, Ma'mûratü'l-Azîz, Mekke-i Mükەرreme, Malatya, Musul ve Van şehirlerinin tûl (boylam) ve arzlari (enlem) hakkında tablo hâlinde bilgi verilmiştir.

1.5. Enlem ve boylam hesaplamaları (17a-19a):

Bu kısımda bir yerin enlem ve boylam hesaplamalarının nasıl yapılacağı kimi örnekler üzerinden anlatılmıştır. (Kavs-ı Enhâr İstihrâcî, Ta'dîl-i Enhâr, Ma'rifet-i Tâli', Tesviyyetü'l-Buyût, Tâli'-i Sâl İstihrâcî ve Sehmü'l-Âde ve Sehmü'l-Gayb İstihrâcî gibi başlıklar altında muhtelif örneklere yer verilmiştir.

1.6.Ecrâm u ittisâlât-ı kevâkib (19b-20a)

Gezegen ve yıldızların birbirine ne kadar yakın-uzak olduğuna dair malumat verilmektedir.

1.7.Ahkâm-ı nücûma dair mebâhis (her sınıfın ahvâline tasavvûratla nazar olunacağı beyânındadır) (20a-20b)

Bu bölümde Said Paşa, yıldız ve gezegenlerden hükümler çıkararak insanların durumları hakkında bilgi vermektedir. Yardımcılar, halk tabakası ve alt sınıfların durumları Müşteri (Jüpiter) gezegeni ile 11. ev (beyt) derecesine bakılarak bilinir. Devlet erkânı ve yöneticilerin durumları Müşteri ile 9. ev derecesine göre anlaşılır. Tacirlerin ve zenginlerin hâlleri Müşteri ile 2. ev derecesinden bilinir. Dindarların, ibadet ehlinin hâlleri Müşteri ile 9. evin derecesinden anlaşılır. Kadılar, imamlar ve âlimlerin hâlleri Müşteri ile 3. ev derecesinden bilinir. Komutanlar ve askerlerin durumları Merih (Mars) ile 11. evin derecesinden anlaşılır. Kadınların hâlleri Zühre (Venüs) ile 3. evin derecesinden bilinir. Tövbekârların, hacıların ve hizmetçilerin hâlleri Utarid (Merkür) ile 11. ev derecesinden bilinir. Eğlence ehli ve müzisyenlerin hâlleri Zühre ile 5. ev derecesinden bilinir. Maden işçileri ve değerli taşla uğraşanların hâlleri Müşteri ile 2. ev derecesinden bilinir. Halk tabakasının hâlleri Kamer (Ay) ile derece-i tâli'den anlaşılır.

Elçiler, haber getirenler ve casusların hâlleri Kamer ile 5. ev derecesinden bilinir. Perilerin hâlleri Zuhâl (Satürn) ile 7. ev derecesinden bilinir. Kölelerin ve hizmetçilerin hâlleri Zuhâl ile 6. ev derecesinden bilinir. Kezzâb, münafık ve hırsızların hâlleri Zuhâl ile 2. ev derecesinden bilinir. Süfehâ ve müfsidlerin hâlleri Merih ile 9. ev derecesinden bilinir.

1.8.Tesyîr (21a)

Bu bölümde yıldızların hareket zamanlarına ve biçimlerine değinilmektedir. Yıldızların seyir zamanı ve biçimi tesyîr-i evsat ve tesyîr-i a'zam olarak iki şekilde değerlendirilmiştir.

1.9.Ehl-i mansıbın müddet-i amel ü zaman azlini istihrâca müte'allik kavâ'id (22a-25a)

Paşa bu bölümde yine gezegen ve yıldızların durumlarına bakarak bir padişah veyahut bir valinin görev süresine dair hükümler çıkarmaktadır: Eğer bir padişahın tahta çıkışı sırasında Güneş ile Satürn aynı derecede veya aynı burçta bulunursa, bu padişahın hükümdarlık süresi kısa olur ve yakında azledilir.

Bir valinin göreve başlama anında bulunduğu saat ve dakika kaydedilip o anda doğan burcun derecesi (tâli' derecesi) ile Güneş'in bulunduğu derece arasındaki mesafe (derece farkı) hesaplanır. İşte bu derece farkı, o valinin vilayet müddetine (görev süresine) eşit kabul edilir.

1.10. Hilâc u kethüdâ (25a-25b)

"Hilâc" ve "Kethüdâ" astronomi ile ilgili kavramlar olup bu bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

1.11. Ömrü tezyîd ve tankîs eden kevâkib (25b)

Bu bölümde gezegen ve yıldızların iç içe olma, birbirinden uzak veya yakın olma durumlarından hareketle insanın ömrünün kısa veya uzun olması hükmü çıkartılmıştır.

1.12. İlmi hey'etten bazı mesâ'il (27a)

Bu bölüm, Diyarbakırlı Said Paşa'nın astronomi alanındaki derin bilgisini yansıtmaktadır. Metinde Dünya, Ay ve Güneş'in fiziksel büyüklükleri, kütleleri, yoğunlukları ve aralarındaki uzaklıklar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Ayrıca gök cisimleri arasındaki uzaklıkları da detaylı biçimde verir: Dünya'nın çapı bir birim kabul edilirse Ay'ın çapı 0,2729 yani yaklaşık dörtte biri olur. Eğer Ay'ın çapı bir birim kabul edilirse Dünya'nın çapı 3,67 olur. Ay'ın yüzölçümü 37 milyon kilometre olduğundan, bu alan Dünya'nın yüzölçümünden 12'den daha azdır. Hacim bakımından Ay, Dünya'nın hacminin kırk dokuzda biri büyüklüğündedir. Ay'ın

kütlesi, Dünya'nın kütlelerinin yaklaşık seksende biri; yoğunluğu ise Dünya'nın yoğunluğunun yüzde 0,615'i, yani yarısından fazladır.

Dünya ile Güneş arasındaki uzaklık 152 milyar 960 milyon metredir, yani yaklaşık 271199500 saatlik bir mesafeye denk gelir. Dünya ile Ay arasındaki uzaklık ise 282 milyon metre, yani yaklaşık 68 bin saatlik mesafedir. Bu nedenle Ay'ın görünen büyüklüğü, en uzak konumda 53 dakika 55 saniye, en yakın konumda ise 61 dakika 30 saniyedir. Güneş'in görünen büyüklüğü ise sadece 9 saniye kadar değişir.

Kevâib-i Sâniye'nin Dünya'ya olan uzaklığı, Dünya ile Güneş arasındaki mesafenin 209.000 katıdır; bu da yaklaşık 31 katrilyon 449 trilyon 760 milyar metre, yani yaklaşık 637712951 yıllık bir mesafeye denk gelir.

1.13. Kıyâfetnâme (29a-33a)

Bu başlık altında baş, çehre, alın, şikâk, kaş, göz, bebek, burun, ağız ve dudak, tebessüm, diş, yanak, çene, sakal, boyun, omuz, göğüs, kaburga, meme, karın, kol ve bilek, bacak, baldır, el ve ayak, cild, cild üzerindeki çizgiler, tüy, sadâ gibi insanın fiziki hususiyetlerinden bahsederek insanların mizaç ve karakterlerine dair hükümler çıkarmıştır. Örneğin başı büyük olan birisinin gaflet, inatçı ve tembel olduğunu, küçük olur ise zekânın kuvvetine delalet ettiğini; hiç tebessüm etmeyen ya da yapmacık davranan kimselerin emniyetli olmadıklarını; kibirlik, kendini övme, alçaklık, hamiyet, sadakat gibi özelliklerin de insanın tebessüm şekli ile ortaya çıktığından söz eder:

“Baş vücûda nisbetle büyük olmak gaflet u inâd u tenbelliğe ve vücûda nisbetle küçük olmak kuvve-i mütehayyilenin hiddetine ve gudûb ve hükmi meşkûk ve zihni batî'ü'l-intikâl ve tab'ı serî'ü'l-infi'âl olmağa delâlet eder. Baş mütevassıt olmak dânişmend u âkil ü re'y ü mülâhazaca sedîd ü kâmil olmağa ve meşrebce temkîne delâlet eder.

(...)

Hîç tebessüm etmeyen veyahut yapma tebessüm gösteren kimselerden emniyet câ'iz değildir. Fi'l-hakîka derûnda olan efkâr u muhâtebe hulûs u muhabbete müte'allik âsâr tebessüm vâsıtasıyla ma'lûm olur. Mağrûriyet, tefâhür, hamâkat, hakâret, hayr, hamiyet, sadâkat keyfiyetlerinin hepsi tebessümün tarz u nümâyişini îmâ eder.”

1.14. İlmü'l-kef (33a-38a)

İlm-i Kef, insanların avuç içindeki çizgilere bakarak hükümler çıkarma ilmidir. Bu ilim, genellikle kişilerin fizikî yapılarından sonuçlar çıkaran kıyâfetnâme türü eserlerin içerisinde yer alır. Mecmua'da kıyâfetnâme bahsinin hemen ardından ilm-i kef bölümünün gelmesi de onun kıyâfet ilminin bir devamı niteliğinde kabul edildiğini göstermektedir. Said Paşa, ilm-i kefi “insanın avuç içlerindeki hat ve alâmetlerden bahseder” şeklinde tanımladıktan sonra, müteferrisin (el bakıcı) bu uygulamayı hangi şartlar altında gerçekleştirmesi gerektiğini ve avuç içindeki şekil ve çizgilerin yorumlarını açıklamaktadır. Buna göre müteferris, eline bakacağı kişinin yaşını, yaşadığı coğrafya, şehir bilgilerini ve ne iş ile meşgul olduğunu bilmelidir. Ayrıca baktıran kişinin eli ne çok soğuk ne de çok sıcak olmalı, mutedil bir hâlde bulunmalıdır.

Bununla birlikte, insanların 10 yaşına kadar el çizgileri kararsız olduğundan, ancak bu yaştan sonra yapılan incelemelerden hüküm çıkarılabilir. Bu esasların ardından eserde, “Bütün Elin Ahkâmı”, “Hutût-ı Mahsûra”, “Kef”, “Parmaklar”, “Birinci Hattın Ahkâmı”, “İkinci Hattın Ahkâmı”, “Üçüncü Hattın Ahkâmı”, “Dördüncü Hattın Ahkâmı”, “Beşinci Hattın Ahkâmı”, “Altıncı Hattın Ahkâmı”, “Kef Derûnundaki Müsellesler”, “Büyük Müsellesin Ahkâmı”, “Müselles-i Kebîrin Üçüncü Zâviyesi”, “Küçük Müsellesin Ahkâmı” ve “Kef Derûnundaki Mürabba'ın Ahkâmı” başlıkları altında avuç içinde bulunan çizgi ve şekillerin hükümlerine yer verilmektedir:

“Mecmû '-ı Yedin Ahkâmı

El şekil ve i'tidâlce ve cevdet-i tabî'yye ve terkîbce cesedin sâ'ir a'zâsına münâsib ve uygun olmaz ise sâhibinin fesâd-ı terkîb ve hubs-i tab'ına delâlet eder. Elin güzelliği a'zâ-ı bâtınanın dahi güzelliğine delîl olup bununla beraber reng dahi ahkâma dâhildir.

Büyük el vedâd ve muhabbet-i âmmeye ve ahlâk-ı haseneye delîldir. Elin büyüklüğüyle beraber müstatîl ve eni az olması ilm-i hendeseye isti'dâdına ve nefsi üzerine ucbuna delâlet eder. Bu misilli elin rengi de makbûl ise sâhibinin rikkat-i kalbine ve ashâb-ı keremden olmasına, el büyük ve kalın olmak evsâf-ı mezkûrenin mâ-dûnunda ba'zı vasıflara ve me'a-mâ-fih öyle el sâhibinde sevdâ dahi bulunmasına delâlet eder.”

1.15. Müddet istihracı hakkında kâ'ide (38a)

Bu bölüm, bir hükümdarın veya idarecinin görev süresini astrolojik yöntemlerle, özellikle cülûs anının yıldız konumlarına bakarak tayin etme usulünü tarif etmektedir. Buna göre bir padişahın saltanat süresini yahut bir valinin veya başka bir görevlinin vazife müddetini tayin etmek için kullanılan “kâ'ide-i mergûbe” adı verilen yöntemde, öncelikle padişahın tahta çıkış anının saat ve dakikası hassas bir şekilde kaydedilir; bunun için doğru işleyen bir saat, usturlab yahut rub'-ı irtifâ gibi astronomik aletlerden yararlanılır. Ardından bu cülûs anına göre gökyüzündeki burçların, özellikle de tâli'in (yükselen burcun) konumu tespit edilir ve bu konum üzerinden hükümdarlığın yahut görev süresinin ne kadar devam edeceği hakkında hüküm verilir.

“Ya'nî bir pâdişâhın müddet-i saltanatını yahud bir vâlînin veya sâ'ir ashâb-ı menâsibden birisinin müddet-i hükûmet ve amelini bilmek için kâ'ide-i mergûbedir.

Pâdişâhın cülûs ettiği zamânın saat ve dakikası pek doğru işler bir saat yahud usturlab veya rub'-ı irtifâ ile zabt olunduktan sonra tâli'-i cülûsu istihrac olunur.

(...)

Vâlî ve sâ'ir menâsib ashâbının merkez-i me'mûriyyetlerine merbût olan şehrin sûru var-ise dervâze-i şehrdan derûn-ı şehre duhûlları ve yog-ise makâmlarına ku'ûdları tâli'i istihrac ile ol-vechle amel olundukta müddet-i hükûmet ve amelleri bilinir.”

1.16. Cifr-i câmi' defteri (40b)

Cifr, Arapça kökenli bir terim olup “şifreleme, gizli yazı” anlamına gelir ve İslâm kültüründe özellikle tasavvuf ve ilmî çalışmalarda, harflerin veya sayıların belirli kurallara göre dizilip saklı veya özel anlamlar ortaya çıkarmak amacıyla kullanılır. Bu bağlamda Said Paşa, Cifr-i Câmi''in her harfin bir cüz olarak kabul edildiği, toplamda 28 cüzden oluşan bir cetvel olduğundan ve bu ilmin ayrıca “defter-i kebîr” adıyla da anıldığından bahseder. 28 cüzün birincisinin başı (|||), sonu (غ غ غ) olup harfler kendi makamlarına göre yerleştirilir. Defterin her sahifesi 28 haneli olup baştan sona ebced sırasıyla düzenlenmiştir ve toplamda 28 cüz, her cüzde 28 sahife, her sahifede 28 satır ve her satırda 28 beyt bulunur. Aranacak isim veya medhal (övgü amacıyla yazılmış isim veya beyit), bu düzen sayesinde kolayca bulunabilir; dört harfli bir isim veya medhalde, birinci harf cüzü, ikinci harf sahifeyi, üçüncü harf satırı ve dördüncü

harf beyti gösterir. Örneğin “احمد” ismi defter-i kebîrde birinci cüzün sekizinci sahifesinin 13. satırının dördüncü beytinde yer alır:

“Cifr-i câmi‘ her harf bir cüz’i olmak üzere 28 cüz’i hâvî bir cedveldir. Buna dahi defter-i kebîr denilir. Birinci cüz’ün beyt-i ûlâ (۱۱۱۱) ve beyt-i ahîri (غ غ غ غ)’dir. Hurûf-ı sâ’ire dahı böyledir ki elif makâmında mensûb olduğu harf bulunur. Bu defterin her sahîfesi tûlen ve arzen 28 hâneli bir cedvel olup baştan ahire kadar ebced hurûfiyle teselsül eder.

Cifr-i câmi‘-i defter-i şerîfinin umûmu (28) cüz’ ve her cüz’ü (28) sahîfe ve her sahîfesi (28) satır ve her satırı (28) beyttir.

(...)

Her ne isim aransa defter-i mezkûrda bulunur. Her dört harfî hâvî olan isim veya medhalin harf-i ûlâ defter-i mezkûrun cüz’ünü ve sânîsi sahîfesini ve sâlisi satırını ve râbî’i beytini gösterecek fessâhtır.

Meselâ (احمد) ismi defter-i kebîrde aranacak murâd olursa birinci cüz’ün sekizinci sahîfesinin 13. satırının dördüncü beytinde bulunur.”

1.17. Havalarca bir tecrübe (46a)

5 kısa satırlık bir bölüm olup İngiltere’de bir şahsın tecrübesine dayanarak güz mevsiminde dışbudak ağacı meşe ağacından önce yapraklarını dökerse o yıl havaların yağmurlu ve rutubetli olacağına dair bir tespit ele alınır.

1.18. Tırtıl itlâfı (46a-46b)

Bu bölümde, bitkileri tırtıllardan korumak ve güçlendirmek için bir karışım tarifi verilmektedir. Buna göre kireç (veya ocak kurumu (bacalarda birikilen kalın is)) altı kıyye (okka) miktarında, 220 kıyye suyla karıştırılıp dinlendirilir. Kullanılacağı zaman üzerine 669 kıyye daha su eklenir. Bu karışım el tulumbasıyla ağaçlara ve çiçeklere püskürtülürse üzerlerindeki tırtıllar ertesi gün düşer. Ayrıca bu suyla sulanan bitkiler daha canlı ve güçlü hâle gelir. Kurum bulunmazsa yerine kireç suyu da kullanılabilir.

1.19. Saç boyamak (46b)

Saçın veyahut sakalın siyah renge bürünmesine dair bir tarif. Buna göre saç veya sakal önce temiz yıkanır. Ardından, saf su veya yağmur suyunda ezilmiş cehennem taşıyla ıslatılır ve güneşe çıkarılır. Bu işlem sonucunda saç veya sakal simsiyah olur.

1.20. İstinsâh (46b-47b)

Bu bölümde, bir yazı veya kitabın çoğaltılmasını sağlayan kimyevî bir kopyalama yöntemi tarif edilmektedir. Yani matbaa veya fotokopi gibi modern araçlar olmadan, kimyasal bir karışım aracılığıyla el yazısının birden fazla nüshasını çıkarmaya yarayan eski bir “kopyalama tekniği” anlatılmaktadır. Bu kopyalama tekniğine göre bir kitabın veya mektubun çok sayıda nüshasını elde etmek için önce su (4 cüz), kibrîât-ı bârîtât (sülfat baryum) (2,5 cüz), şeker (1 cüz), celatina (2 cüz) ve kliserin (gliser) (6 cüz) bir araya getirilerek karıştırılır; bu karışım ısıtılıp tûtîyâdan yapılmış sığ bir kaba dökülür ve yüzeyi düzeltilir. Ardından çivide benzer mor renkli mürekkeple yazılmış bir yazı, hafif kuruduktan sonra yazılı yüzü bu karışımın yüzeyine bastırılır; kâğıdın arka tarafından avuç içiyle bastırılarak yazı izi karışıma geçirilir. Daha sonra karışımın yüzeyine temiz bir kâğıt yerleştirilip arka kısmına bastırıldığında, yazı bu yeni kâğıda tamamen geçmiş olur. Bu yöntemle birkaç dakika içinde bir yazının çok sayıda nüshası alınabilir; hava sıcak olduğunda karışımın erimesini önlemek için kibrîât-ı bârîtât miktarı 3,5 cüze çıkarılır ve karışım yaklaşık bir saat kadar su banyosunda ısıtılır.

1.21. Fenn-i inşâ (47b-48b)

Said Paşa bu bölümde inşâ sanatının tanımı ve nasıl olması gerektiğine dair açıklamalarda bulunmaktadır. Ona göre inşâ sanatı fesahat ve belagatin (güzel ve etkili konuşmanın) özü olup insanın aklî yeteneğiyle ve bilgi kazanmasıyla ilgilidir. Düşüncelerini kolayca ifade edebilmek, yani insanın duygularını güçlü biçimde anlatabilmesi, zarif bir bedene ve kuvvetli bir düşünme gücüne sahip olanlara mahsustur.

Fesahat ve belagat halkın gönlünü etkilemek, zihinleri harekete geçirmek, süslü sözlerle duygulandırmak içindir; fakat inşâ bununla kıyaslanmaz. Tıpkı gönül açıcı bir bahçede türlü türlü yollar düzenlenip açıldığı, sayısız meyve ağaçları ve zarif kokulu çiçeklerin dikildiği gibi inşânın (yazının) bilgi sahipleri üzerinde etkili olabilmesi için, anlatımın akıcı ve zarif olmasını

sağlayan unsurların yani sade kelimelerle seçkin anlamların bir uyum içinde bulunması ve bu anlamların konunun durumuna uygun biçimde süslenip tasvir edilmesi gerekir.

İnşâ, anlamların güzel bir tertip ve düzene konulmasından ibarettir. Anlamlar birbirine bağlı olursa yazı sağlam olur; ama yalnız kelimelere bağlı kalırsa süslü görünse bile karmaşık ve anlaşılmaz olur. Bu yüzden, yazmaya başlamadan önce yazar zihninde konunun ana fikirlerini tasarlamalı, her düşüncenin yerini belirlemeli ve sonra kaleme almalıdır.

Gerçek inşâda, aklın gücüyle genel ve hususi manalar uygun biçimde düzenlenir; seçici kuvvet (kuvve-i temyîziyye) ile faydalı anlamlar gereksizlerden ayrılır ve kalem melekiyeti (yazma yeteneği) sayesinde ortaya çıkan fikirlerin ne olacağı önceden sezilir. Bu temeller olmadan yazanlar, ne kadar süslü ifadeler kullansalar da yazıları düzgün bir bütünlük arz etmez. Buna binaen konuşur gibi yazanlar fasih konuşsalar da kötü yazarlar. Hayal gücüne fazlaca kapılanlar da tutarsız olur; her aklına geleni yazıya dökenler, düşüncelerini değiştirmedikçe güzel bir bütün oluşturamazlar.

Bir kalem (yani yazar) ne kadar ayrıntılı yazarsa yazsın, bir makalede ancak belli bir konu açıklanabilir. Farklı konulardan söz edilmedikçe o makalenin birçok bölüme ayrılması doğru değildir. Çünkü böyle yapmak, yazının sağlam yapısını zedelediği gibi, düzenini de bozar. Gerçekte, bu şekilde birçok parçaya bölünmüş yazılar ilk bakışta açık ve anlaşılır görünse de dikkatlice incelendiğinde yazarın asıl maksadının gizli kaldığı fark edilir.

Tabiat bilimleri ile ilgili eserler mükemmeldir; çünkü doğa kanunları gibi doğal bir düzen içindedir. Birçok yazar, yazacağı konuyu önceden düşünmediğinden, yazarken neyi önce neyi sonra yazacağını bilemez. Ama bir münşî konuyu önceden zihninde canlandırırsa yazısı akan bir su gibi tabii olur.

Bir konu hakkında uygun olmayan ince düşüncelerin (derin fikirlerin) açıklanması yahut sıradan bir konunun süslü, gösterişli kelimelerle ve herkesin zaten bildiği bir şeyin derin düşünceler veya garip ifadelerle anlatılması, tamamen belagatı (etkili ve güzel söyleyiş sanatını) bozar. Bu durum (yani konusuna uygun olmayan, gösterişli ve garip ifadeler kullanma hâli) genellikle çok sayıda kelime ve ifade ezberlemiş, fakat bilgi eksikliği yüzünden özgün düşünce üretememiş olan yazarlar arasında görülür. Bu kişiler bir konuyu yazarken birçok kelime ve ifade kullanarak garip ve anlaşılması güç cümleler kurarlar. Gerçek yazı sanatı, kelimeleri yan

yana getirmek değil, anlamı bağlama uygun biçimde ifade etmektir. Asıl yazı sanatı (kitabet sanatı) sadece kelimeleri yan yana dizmekten ibaret değildir; asıl amaç, anlamları (meânîyi) konuya uygun bir biçimde anlatmaktır. Bu yüzden, söz konusu türdeki yazarlar (yani bilgiden yoksun ama süslü kelimelere düşkün olanlar) uygunsuz kelimeler kullanarak dilin doğal üslubunu bozarlar.

Bir konuyu gerçeğe uygun bir biçimde yazmak için yüzeysel ve derinlemesine bir düşünme ve okuma yapılmalı; ayrıca çeşitli anlamların (fikirlerin) nasıl düzenlenip sıralanacağı zihinde önceden tasarlanmalıdır. Bu şekilde yazıya geçirilen konu selis (akıcı) ve vazîh olur. Yazar, eğer doğuştan yetenekli ve dikkatli ise bildiği sade kelimeleri uygun şekilde kullanarak latif, anlaşılır ve belirsizlikten uzak bir inşâ ortaya koyar.

İnşâda yalnız bilgi değil, karîha da (yaratıcı sezgi) gereklidir. Edebi bir yazı ortaya koymak, konuyu iyi düşünmek, doğru hissetmek ve anlamları ile tasavvurları uygun biçimde ifade etmektir. Bunun için de hem tabîî yetenek hem aklî güçlerin bir arada bulunması lazımdır.

Yazı yazarken (inşâ esnasında) aklî kuvvetlerin tamamının dikkatli bir biçimde işe katılması gerekir. Anlamlar (meânî), yazılacak konunun aslıdır; onların anlatımı ve açıklanışı da o konunun tamamlayıcı unsurlarıdır.

“Harf zarfest u me‘ânî hemçû âb” (حرف ظرف است و معانی همجو آب) yani “Harf kaptır, anlam ise su gibidir.”

Anlamların güzel bir biçimde ifade edilmesini öğrenmek için edebi bir üslupla yazılmış eserlerin okunması faydalı olabilir; ancak genel olarak, taklitle (yani başkalarını kopyalayarak) bir şey kazanılamaz. Bu nedenle, taklit yoluyla yazılan metinler derin düşüncelerden yoksun olur.

Yazının biçimi, konunun niteliğine uygun olmalıdır. Mesela tarih kitaplarında, büyük şahsiyetlerin hayat hikâyeleri, büyük olaylar ve devletlerdeki değişimler ile hikmet (felsefe) kitaplarında, kâinatın ezeli kanunları, soyut kavramlar, mesafe, ruh, insan aklı, beden kuvvetleri, nefsânî arzular ve benzeri felsefî meseleler gösterişli bir dille anlatılmalı; diğer kısımlar sade tutulmalı ve her türlü süs ve zarif ifadeden uzak olmalıdır.

1.22. Hüsn-i sînâ'at-ı nesr (48b-50a)

Bu bölüm, Kutbuddin-i Şîrâzî'nin Miftâhü'l-Mefâtiḥ adlı belagatla ilgili eserinden alınmış olup fenn-i inşâ (nesir sanatı) üzerine kapsamlı bir değerlendirmedir. Özellikle fesahat (dil açıklığı, akıcılığı), belagat (sözün anlamla uyumu ve etkileyciliği) ve elfâz (kelimeler) arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Bunların haricinde münşinin özellikleri, bilmesi gereken ilimler ve inşâ sanatının mantık, aruz ve lügat bilimleri ile ilişkisi de açıklanmaktadır. Konunun muhtevasına bakıldığında Şîrâzî, fesahatin çoğu zaman yanlış anlaşıldığını dile getirir. Ona göre bazı kimseler, anlamı kapalı ve zor olan ifadeleri fesahatlı sayar. Oysa gerçek fesahat açık, kolay anlaşılır, son derece latif ve kolay anlatımdır. Anlamı gizli, maksadı belirsiz, kapalı ifadeler fesahatin değil, fesahatsizliğin göstergesidir.

Kelimeler “cezîle” ve “rakîka” olmak üzere iki kısımda değerlendirilir. “Cezîle” azametli ve güçlü kelimelerdir; “rakîka” ise yumuşak ve zarif kelimelerdir. Bu iki tür yer değiştirirse sözün güzelliği ve anlamın etkisi bozulur; Zarafetin, hafiflik ve çirkinliğe dönüşmesine sebep olur. Elfâz-ı cezîle savaş, tehdit ve korkutma gibi yerlerde; elfâz-ı rakîka ise merhamet, sevgi ve dostluk kazandırma durumlarında kullanılır. Ancak elfâz-ı cezîle kaba, vahşi ya da kibirli ifadelerden oluşmamalıdır. Onların azametinde bir sağlamlık bulunmalı ve kulağa hoş gelecek bir lezzet taşınmalıdır. Aynı şekilde elfâz-ı rakîka da basitlikten uzak, zarif ve latif olmalıdır.

Kur'ân-ı Kerîm, fesahat ve belagatin en yüksek örneğini teşkil eder. Kur'ân'da sırat, hesap ve azapla ilgili ayetlerdeki kelimeler güçlü ve etkileyicidir, ama kaba değildir. Aynı şekilde rahmet, mağfiret ve sevgiyle ilgili ayetlerde kullanılan ifadeler yumuşak ve latiftir ancak zayıf ya da gevşek değildir.

Bazıları demiştir ki nesirde hem güzellikler hem de kusurlar bulunduğundan münşî olan kimsenin Arap dili ilimlerinde derin bilgi ve geniş bir yetkinliğe sahip olması gerekir ki bu güzelliklerle kusurları birbirinden dikkatle ayırt edebilsin. Anlaşılması güç, garip kelimeleri; anlamayı zorlaştıran veya faydalanmayı engelleyen ifadeleri kullanmaktan ve bunları tekrar etmekten kaçınmak gerekir. Çünkü bu tür özellikler, nesrin kusurları arasında sayılır.

Bir yazar, kelimeleri anlamlara uygun biçimde seçmeli, anlamı kelimelere zorla uydurmaya çalışmamalıdır. Anlam kendisine uygun kelimeleri doğal olarak talep eder. Anlamın kendi tabiatına uygun biçimde ortaya çıkan kelimeler elbette maksada uygun olur. Böyle olduğunda,

mana kalpleri cezbedici bir nitelik kazanır ve kelimeler de o sevgili (yani anlam) üzerinde güzel bir elbise gibi durur.

Anlama uygun olmayan süslü kelimelerle yazmak, çirkin bir yüzü süslü elbiseyle örtmeye benzer. Bundan dolayı, lafzî sanatlara düşkün olan kimseler, kelimeleri güzelleştirmeye o kadar önem verirler ki istedikleri biçimde kelimeler kullanabilmek için anlamdan uzaklaşıp, hatta bir kafiye bulmak uğruna gereksiz cümleler kurarlar. İnşâ sanatının asıl amacı, okuyucu üzerinde güzel bir etki bırakacak şekilde düşüncüyü açık biçimde ifade etmektir.

Bu nedenle, kelimeleri güzelleştirme uğruna anlamın bozulması, nesirdeki en büyük kusurlardan biri sayılır. En makbul münşî, başkasının anlatmak istediğini layıkıyla yazabilendir. Kendi düşüncesini güzelce yazıp da başkasının maksadını anlatamayan kimse, makbul bir münşî değildir. Aynı şekilde, bir münşî için en gerekli şartlardan biri, yazıyı gönderen (mürsel) ile yazının gönderildiği kişinin (mürselün ileyh) durumlarını dikkate almak ve sözü bulunduğu duruma ve muhataba uygun biçimde kullanmaktır.

Fenn-i inşâ kapsamına mektup yazma (teressül), hutbe inşâsına (hitabet) ve tarih yazımı girer. Bu alanda yetkinlik kazanmak isteyen kişi çok okumalı, halk ile iç içe olmalı, çeşitli kitapları, mektupları, hutbeleri ve meşhur şairlerin divanlarını dikkatle incelemelidir. Bu niteliklere devam eden kimse, eğer zevk-i selîm sahiplerinden biri ise okuduklarından hem kelime hem de anlam bakımından tam bir ustalık kazanır. Böylece zihninde biriken bilgi ve düşüncelerini, güzelce kabul görecektir ve zevke uygun her tür yeni ifade kalıbına dökülebilir. Fakat zevk-i selîm sahibi olmayan kimseler, her ne kadar çok okusa, tekrar etse, çeşitli şartlara riayet etse ve birçok şeyi ezberlemiş olsa da tıpkı müzik öğrenip ezberlediği birkaç ezgi dışında başka bir şey çalamayan kimse gibi öğrendiklerini yerinde kullanmaktan acizdir. Kullandıklarında ise yazdıkları şey birbirine uygun olmayan yamalarla yamalanmış bir elbiseye benzer ki ince zevk sahibi kimseler böyle bir yazıyı görmekten rahatsız olurlar.

Son olarak, iyi bir münşinin bazı ilimlerde yetkin olması gerektiği belirtilir. Arap dili ilimleri, beyân, mantık, arûz ve lûgat bilgisine hâkim olan kişi, anlamı doğru biçimde kurar, düşünceleri sağlam temellerle ifade eder. Buna karşın tumturaklı, gösterişli, tantanalı kelimeleri alışkanlık hâline getirenler, yazılarında fesahat ve belagat bulunduğunu zannederler. Oysa bu tür ifadeler,

anlamı kolaylaştırmadığından, içi boş ama gürültülü bir davul gibidir; sesi vardır, fakat özü yoktur.

1.23. Manzume örnekleri (50a)

Ebu'l-Hasan İltihâmî, Ebu Hanife, Ebussuud Efendi ve İmam Şâfi'den kısa birkaç manzume yer alır.

1.24. Faiz hesâbı (52a)

Anapara üzerinden, belirli bir süre için uygulanacak faizin hesaplanması isteniyorsa, bu faizin hesaplanmasına ilişkin yöntem/bilgi verilir.

1.25. Eş'âr-ı latîfe (52b-55a)

Arap şairlerden yaptığı seçmeler bulunmaktadır. Bu seçmeler, Said Paşa'nın edebî zevkini ve estetik anlayışını yansıttığı gibi, Arapçaya olan derin vukufiyetini de ortaya koymaktadır. Bu manzumeler, onun antoloji niteliğindeki ve dört defterden oluşan Encümen-i Şu'arâ adlı eserinde yer almamaktadır. Seçilen şairler şunlardır: Halil el-Ferâhîdî (ö. 175/791) (2), Şiblî (ö.334/946), Şeyh Muhyiddin Arabî (ö. 638/1240) (2), Bahâ Züheyr (ö. 656/1258), Ebu'l-Feth, İmâm er-Râzî (ö. 606/1210), İmâm Zeynelabidîn (ö. 94/712), İbn el-Verdî (ö. 749/1349), İbn Matrûh (ö. 649/1251), el-Muhakkık et-Tûsî, İbn Zülâk (ö. 387/997), Bahâ'eddîn el-Âmilî (ö. 1031/1622) (2), Marece'l-Kühl, Sa'deddîn Taftâzânî (ö. 792/1390), Ebu'l-Feth el-Büstî (ö. 470/1077'den sonra) (2), el-Hâcirî (ö. 632/1235), Mahmûd el-Verrâk (ö. 240/855), İbn Ebî Husayne, Lebîd (ö. 40 veya 41/660 veya 661), Sıbt ibnü't-Te'âvîzî (ö. 584/1188), Düreyd el-Ezdî (ö. 321/933), Ali b. Ebî Tâlib (ö. 40/661), Mütenebbî (ö. 354/965) (2), el-Emîr Ebu'l-Feth el-Hâtemî, Sultân Salâhaddîn Yûsuf Eyyûbî (ö. 589/1193), Hassân, Şehâbeddîn b. Uneyn, Ali, el-Bâharzî (ö. 659/1261), es-Salâh, Sâhib b. İbn Abbâd (ö. 385/995), Nicolaves es-Sâig, Ebû Sa'd el-Bûşencî, Ömer b. el-Verdî (ö. 749/1349), el-Me'mûn (ö.218/833), Semnûn el-Muhib (ö. 298/911), Lâ-edrî (7).

1.26. Nevâdirü'l-kelimât (55a-57a)

Bu bölümde 16 Arapça vecize, dört küçürek hikâye, iki mev'ize, nasihat ve Hasan b. Ali (ö. 97/715-16), Ebû Bekr en-Nüveymî, İbn el-Hebâriyye (ö. 509/1115), Ebû Bekr b. Halef, Ali b.

Ebî Tâlib (ö. 40/661), Ahnef el-Ukberî (ö. 385/995), Ahmed b. Mesrûk (ö. 298/910-11) gibi Arap şairlerden yaptığı seçme manzumeler bulunmaktadır.

من كان عبد الحق فهو حر
من لم يصبر على كلمة سمع كلمات
الحر عبد اذا طمع د العبد حر اذا قنع
(...)

(hikâye)

İbn Cevzî'nin Nesîmü's-Sabâ nâmında bir zevcesi var idi. Mezbûreyi tatlık ettikten sonra nâdim iken bir meclis va'azında merkûmeyi hâzıra görmüş ise de iki avrat gelip kendisiyle Nesîmü's-Sabâ'nın aralarında cülûs ve müşâhedeye haylûlet eylediler.”

1.27. Nümû-ı serî' (57a-57b)

Bu bölümde, Arapça bir bilim dergisi olup dönemin ilginç tıbbi ve biyolojik olaylarını derleyen bir yayın olan el-Muktetaf'tan bir pasaj ele alınmıştır. Bu pasajda, insan gelişiminde anormal hızda büyüme ve erken yaşlanma benzeri vakalar anlatılmaktadır. Pasajda anlatılanlara göre İngiltere'nin Cambridge şehrinde bir çocuk, henüz bir yaşına gelmeden olgunlaşmış, altı yaşında ise tamamen yaşlı bir hâlde ölmüştür. Gaius Plinius ve Hugo Grotius'un anlatılarında da benzer şekilde, çok küçük yaşta boy atan, evlenen veya yaşlanarak ölen çocuklardan bahsedilir. Ayrıca birkaç kız çocuğunun da doğumdan kısa süre sonra diş çıkarıp yürümeye başlaması, saçlarının hızla uzaması, erken ergenliğe girmesi ve küçük yaşta ölmesi örnek olarak verilmiştir.

1.28. Hiddet-i zekâ (57b-58a)

Yine el-Muktetaf'tan bir bölüm olup olağanüstü zekâyâ sahip çocukları anlatan bir metindir. Metne göre, Fransa'da Baratya adlı bir çocuk, henüz beş yaşına gelmeden Fransızca, Almanca, Latince ve Yunanca öğrenmiş, altı yaşında İbraniceyi kavramış ve 10 yaşında Tevrat'ı tercüme etmiştir; Matematikte yeni yöntemler geliştirmiş ve Berlin Bilim Cemiyeti üyeliğine seçilmiştir; 14 yaşında eserler ortaya koymuş, ancak 19 yaşında vefat etmiştir.

Benzer şekilde Yunan bilgini Hermes, 14 yaşında hatiplik ve yazımda büyük başarı elde etmiş, çağının en ünlü bilginlerinden biri olmuştur. Ancak 24 yaşında öğrendiklerinin çoğunu unutmuş ve akıl zayıflığı yaşamıştır; bu nedenle Latinler arasında “bir kişi çocukken yaşlı, yaşlıyken genç olabilir” anlamında bir atasözü oluşmuştur.

1.29. Semizlik (58a)

El-Muktetaf'tan alınmış bir bölümdür. Bölüme göre İngiliz hekimlerin derlediği bir listede, aşırı semizliğiyle tanınan bazı kişilerin ağırlıkları anlatılır. Bunlardan biri 300 okka, bir diğeri tabutuyla birlikte 290 okka gelmiş, biri 224 okka olup gömülürken 10 kişiye ihtiyaç duyulmuştur. Bir başkasının omuz genişliği dört buçuk kadem, ağırlığı 230 okka; 28 yaşında ölen bir diğeri 218 okka olup günde altı okka öküz eti yemiştir.

12 yaşında ölen bir çocuk 148 okka gelmiş, iki yaşında iken bir dadı tarafından kaldırılamayıp iki dadı tarafından taşınabilmiş; bir gün süt emerken dadısına vurunca o bayılmıştır. Ayrıca 92 okka olan bir kişi yalnız esmer ekmek ve et çorbasıyla yetinmeye başlayınca 56 okkaya düşmüştür.

1.30. İrtifâ'-ı eşbâh (58a)

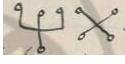
Bu bölümde cisimlerinin gölgelerinin yüksekliğini nasıl bulunduğuna dair hesaplamalar bulunmaktadır.

1.31. Hekîm-i meşhûr Macrîfî'nin Gâyetü'l-Hakîm nâm kitâbından menkûl bazı tılsımât (59a-60a)

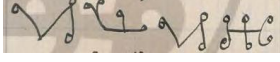
Meşhur Hekîm Mecrîfî'nin (el-Macrîfî) Gâyetü'l-Hakîm adlı eserinden (Latince adıyla Picatrix) alınmış tılsımlar (sihir ve astrolojik büyü uygulamaları) hakkındaki bir bölümün Türkçe çevirisidir. Metinde yer alan her kısım, belirli astrolojik şartlar altında yapılan tıslımlı figürlerin (sûretlerin) nasıl hazırlanacağını anlatmaktadır. Yani belirli gezegen saatlerinde, belli burçlarda, belirli metallere veya taşlara kazınan şekillerin sevgi, nefret, yıkım (tefrik), mutluluk, şeref, itibar veya mehâbet (heybet) etkisi oluşturacağına inanılmıştır.

İlk bölümde, sevgi tıslımı (taleb-i ictimâ') anlatılır. Âşık ile sevgilinin birbirine kavuşması için ikisinin küçük figürleri yapılır; bu figürler birbirine sarılmış şekilde hazırlanır ve uygun yıldız saatinde âşığın yanında bulundurulur.

İkinci bölümde, düşmanı yok etmek (ihlâk-ı adüvv) amacıyla yapılan tıslım açıklanır. Mars saatinde, Ay Akrep burcundayken yapılan bu tıslımın, ölümle ilişkilendirilen sekizinci ev (beyt-i meniyye) uğursuz konumdayken hazırlanması gerekir; daha sonra toprağa gömülür ve hedef kişinin öleceğine inanılır. Sonraki kısımda, fareleri uzaklaştırmak için kırmızı bakır levhaya

resmi çizilmesi ve bunun farelerin bulunduğu yere konulması tavsiye edilir. Ardından tefrîk, yani iki kişiyi birbirinden ayırma tılsımı gelir. Bu tılsım, Satürn gün ve saatinde

şeklini siyah köpek dişiyle kalaydan levhaya çizilerek hazırlanır, ardından çizilen şekil hedef kişilerin arasına konulur. Bu tılsımla kişiler arasına nefret ve ayrılık sokulur.

Metnin ilerleyen bölümlerinde meserret (neşe), şeref ve itibâr, mehâbet tılsımları anlatılır. Neşe tılsımı, Venüs saatinde beyaz yakut üzerine elma ve tarak tutan bir kadın figürüyle yapılır; yüzüğü takan kişi sevinçli olur.

Şeref ve itibâr tılsımında, beyaz yakut üzerine başında taç bulunan bir insan sûreti işlenir. Bu insan, dört ayaklı bir kürsüde oturur hâlde tasvir edilir. Kürsünün her ayağını, kanatlarını açmış ve sanki uçacakmış gibi duran dört varlık tutmaktadır; yüzüğü taşıyanın mevkii yükselir.

Son olarak mehâbet tılsımında, Mars saatinde, Koç burcunun ikinci yüzü doğarken Mars'a mensup bir taş üzerine zırhlı bir savaşçı sûreti çizilir. Bu sûretin sağ elinde bir kılıç, sol elinde ise bir insan başı bulunur. Söz konusu taştan yapılmış yüzük, Mars'ın saatinde ve evinde parmağa takıldığında, kişi halk arasında heybetli ve korku uyandıran biri olarak görünür.

1.32. Hikmet ve ulûm (60a-61a)

Said Paşa bu bölümde, hikmeti doğadaki nesneleri illetleriyle beraber öğrenmek olarak tanımladıktan sonra hikmetin Yunancadaki karşılığının felsefe olduğunu, felsefenin de hikmete muhabbet duymak manasına geldiğini ve bu işle meşgul olan âlimlere yani filozoflara ise muhibb-i hikmet olarak beyan ettiğini dile getirip doğu âlimlerinin de hikmeti “ukûl-ı beşeriyyenin maraz-ı cehilden halâsına tedâvî için bir ilâc-ı hâsır” şeklinde tanımladıklarını açıklamaktadır. Ardından ilim bahsine geçer ve ilmi “Ezhâna Müte‘allik Ulûm”, “Lisâna Müte‘allik Ulûm”, “Ebdâna Müte‘allik Ulûm” ve “Edyâna Müte‘allik Ulûm” olarak dört sınıf olarak kategorize eder:

Zihne Dair İlimler: Mantık, hesâb, hendese, hey’et, felsefe, ilahiyât, tabî‘iyât, felekiyât, semâ, âlem, ahkâm, mürâyâ, mûsikî, aritmetikî, sînâ‘ât-ı hams.

Dile Dair İlimler: Lügat, me'ânî, beyân, bedî', arûz, kâfiye, iştikâk, nahv, sarf, kırâ'ât, savt, mehâric, hurûf, taksîmü'l-hurûf, tevzî'-i ıstılâhâtü'l-edeb.

Bedene Dair İlimler: Tıbb, teşrîh, sînâ'ât, sebâhat, terkîb-i âlât, kühl, cerh, cebr, nabz, bihâr, ekâlîm, te'sîrât-ı hevâ'îyye, melâ'ib, siyâset.

Dine Dair İlimler: Tefsîr, hadîs, esûl-ı hadîs, dirâyet, fıkıh, ferâ'iz, cedel, münâzara, iftirâk, istinbâtü'l-hücece, usûl-ı'l-fikh, akâyid, ahvâlü'n-nefs ba'de'l-müfârike, sem'iyât."

1.33. Mir'ât-ı ahlâk (61a-69a)

Said Paşa bu bölümde Yunan filozoflarından Kebis'e ait bir ahlâk risalesinden ilham aldığını ve bu risaleyi İslâm akaidine uygun hâle getirerek yeniden düzenlediğini belirtir. Ardından bu esere "Mir'ât-ı Ahlâk" adını verir. Metin, insanın ahlâkî ve ruhânî olgunluğa ulaşma yolculuğunu sembolik bir hikâye içinde anlatan alegorik bir eserdir.

Anlatıcı, bir dağa tırmandıktan sonra karşısında "vücûd" adında bir şehir, onun karşısında ise "adem" adında bir çöl görür. Bu iki mekân, varlık ve yokluk âlemini temsil eder. Şehir, insanın dünya hayatındaki tecrübelerini; çöl ise varlık öncesi hâli simgeler. Anlatıcı burada bir şeyhle karşılaşır ve gördüğü her şeyin anlamını ondan öğrenir. Şehrin kapısında bekleyen süslü kadınlar, insanların kalbine musallat olan kötü huyları ve dünyevî arzuları temsil eder. Bunlara aldanan kimseler, geçici zevkler ve servetle oyalanarak hakikî mutluluktan uzaklaşırlar. Buna karşılık, şehirde iki daire vardır: Birincisi, akla hitap eden ama kalbi ıslah etmeyen dünyevî ilimlerin toplandığı "Ulûm-ı Âliyye" dairesidir; ikincisi ise insanı kurtuluşa ulaştıran, nefsi arındıran "Ulûm-ı Münciyye" dairesidir. Bu iki daire arasında, sabır ve azimle aşılması gereken dikenli bir yol bulunur; burada "Sebât" adlı bir kadın ve bu kadına benzer "Şecaat", "Kuvvet" ve "Azîm" isimlerinde üç kız insanın mücadele azmini simgeler. İkinci dairenin kapısında "Takvâ" ve "Kanâ'at" durur; onların elindeki "şarâb-ı mutahhar" yani "hüsn-i akîde" içkisi, doğru inançla kalbi arındırmanın sembolüdür. Şehrin iç kısmında "Edep", "Adalet", "İffet" ve "İstikamet" gibi faziletler bulunur; bunlar insanı "Saadet-i Hakîkiye"ye yani gerçek mutluluğa ulaştırır. Eser, mecazî bir dil ve alegorik unsurlarla ahlâkın derecelerini, nefsin terbiyesini, ilimlerin mahiyetini ve hakikî mutluluğun yolunu öğretir. Böylece eser, insanın ahlâkî tekâmülünü bir "varlık şehri" üzerinden derin bir sembolizmle anlatır.

1.34. Tercüme-i Kasîde-i Bürde (69a-79a)

Mısırlı Muhammed b. Sa'îd el-Bûsîrî'nin Hz. Muhammed'e (sav) yazdığı ve "kasîde-i bürde" olarak meşhur olan el-Kevâkibü'd-dürriyye fî medhi hayri'l-beriyye isimli 160 beyit ve 10 bölümden müteşekkil eserine yazdığı mensur tercümesi olup Bünyamin Ayçiçeği tarafından "Bûsîrî'nin (ö. 696/1297 ?) Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi" başlığı altında bir makale yazılmıştır.

*"E min tezekkûri cirânin bi-zî-selemin
Mezecte dem'an cerâ min-mukletin bi-demin*

(Ey âşık) gözden akan gözyaşını kan ile karıştırdın. (Böyle ağlayış) Zî-Selem'deki komşuları hatıra getirdiğinden midir? (Zî-Selem) beyne'l-hameyn bir mevzi'dir."

1.35. Kaside-i Bürde'nin tercüme-i manzûmesi (79a-82b)

Kaside-i Bürde'nin manzum tercümesi olup Bünyamin Ayçiçeği tarafından "Bûsîrî (ö. 696/1297?)'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) Tarafından Yapılan Mensur ve Manzum Tercümesi" başlığı altında bir makale yazılmıştır:

*"Geldi aceb hayâle mi cîrân-i zî-Selem
Çeşmin döker sirişk-i hûn-âlûde dem-be-dem"*

1.36. Ebu'l-Feth el-Büstî'nin Kasîde-i Nûniyye tercümesi (82b-83b)

Gazneliler döneminin şairlerinden olup zamanında Arapça-Farsça manzumeler yazdığı için Zü'l-lisâneyn olarak tanınan Ebu'l-Feth'in "ziyâdetü'l-mer'i fî dünyâhu noksân/ve rıbhuhu gayre hayre'l-mahdı hüsrân" matla'ıyla başlayan ve ahlaki öğütleri içeren Kasîde-i Nûniyye eserinin manzum tercümesi olup Dîvân'ında bulunmaktadır:

*"İzdiyâd-ı mâl-ı dünyâ mucib-i noksân olur
Hayra makrûn olmayan menfa'at hüsrân olur"*

1.37. İbret Kasidesi (84a)

Dünyanın ve insanların her daim aynı hâl üzerinde kalamayacağını; insanoğlunun bir dem akil bir dem mecnun, bir dem itibar sahibi olanlar bir dem sefih olduğundan bahseden, ahlaki öğütler içeren 21 beyitlik bir manzume olup Dîvân'ında bulunmaktadır:

*“İnkılâbât iktizâ-yı gerdiş-i gerdûndur
Bir zamân meşkûr olanlar bir zamân mel'ûndur*

*Dünki gün memnûn olan âdem bugün mahzûndur
Bir yıl evvel gördüğün âkil bu yıl mecnundur*

*Vaktin ahvâli zamânın hâl u şânı böyledir
Hikmet-i Mevlâ'nın esrâr-ı nihânı böyledir”*

1.38. Tenezzüh Kasidesi (84b-85a)

Bahâriye mevzusunu terennüm ettiği ve İdris Kadıoğlu'nun ifadesiyle “temsili bir Cennet ve Cemâlu'llah istiaresi” olan Tenezzüh kasidesi, 31 beyitlik bir manzume olup Dîvân'ında bulunmaktadır:

*“Bir subh-dem ki hûrşîd etmişdi arz-ı tal'at
Hasbe't-tenezzüh etdim bir gülşene azîmet*

*Subhun küşâyışinden ezhâr iderdi hande
Mihrin nümâyışinden eşcâr olurdu zînet”*

1.39. İntibâh Kasidesi (85ba-85b)

Müşâhede, temâşâ bahsini nazmettiği 30 beyitlik bir manzume olup Dîvân'ında bulunmaktadır:

*“Hâlıksız eder mi yâd kevnî
Efkârını eyleyen enâra*

*Bu ta'm u bu lezzet bu levnî
Kim verdi şu berg ü şu semâra*

*Eşyâ ki mükevvine mezâhir
Her şeyde birer tecellî zâhir”*

1.40. Mülâhazât Li-Câmi'u'l-Hurûf (85b-87a)

Bu metin; insan aklının sınırlı, hataya açık ve bilgi edinmede yetersiz olduğunu anlatır. Yazar; insanların akıl gücü bakımından birbirinden farklı olduklarını, hiç kimsenin mükemmel bir akla ulaşamayacağını söyler. Her insanın aklı; kendisinden aşağıdakilere göre güçlü, yukarıdakilere göre zayıf kalır.

Akil, insanı zarardan korumaya çalışsa da çoğu zaman hatalı kararlar verir ve insan kendi zararının çoğunun yanlış akıl yürütmelerden kaynaklandığını fark etmez. İnsan, en yakınındaki

şeyin -örneğin başındaki bir tel saçın- bile mahiyetini anlayamaz. Hâlbuki bazı hayvanlar, doğuştan içgüdülerıyla tehlikeyi hemen sezebilirken insan birçok şeyi deneme veya başkalarından öğrenme yoluyla kavrar.

İnsanın duyuları da yetersizdir, bazen dış dünyayı algılamada en basit hayvanlardan bile geri kalır. Akıl da çoğu zaman yanılır; bir konuda doğru zannettiği hükmün yanlış olduğunu ancak deneyip gördükten sonra anlar. İnsan, bilgiye ulaşmakta çok zorluk çeker; öğrendiği faydalı şeylerin sayısı, topladığı gereksiz bilgiler arasında çok azdır -tıpkı büyük miktarda maden cevherinden az miktarda gümüş çıkarmak gibi-. Buna rağmen, insanın içsel bilgiden elde ettiği fayda, dışsal kazançlardan daha değerlidir; çünkü manevi bilgi kalıcıdır ve tehlikesizdir.

Yazar, birçok aklın birleşmesinin (yani insanların birlikte düşünmesinin) tek bir kişinin anlayış gücünü doğal sınırlarının ötesine taşıyamayacağını belirtir. Allah, her insana anlayışına uygun bir idrak derecesi vermiştir; bu derece, topluluk hâlinde bile artırılmaz. Nasıl ki iki göz bir araya gelince uzaklığı daha fazla göremezse, birçok aklın birleşmesi de hakikati daha fazla kavrayamaz. Bazı insanlar bir gerçeği idrak edebilirken, bazıları edemez; ama anlayışı güçlü olanların keşiflerinden diğerleri faydalanabilir. Sonuç olarak, akıl her şeyin hakikatine ulaşamaz; ancak bilgi, tecrübe ve çalışmanın artmasıyla insanlık yeni şeyler keşfeder. Önceki çağlarda imkânsız sanılan şeyler, zamanla düşünce ve bilimin ilerlemesiyle mümkün hâle gelir.

1.41. Mühr mumu (87a-88a)

Türkçeye “balmumu” olarak geçen ve İspanya’da çok meşhur olduğu için “şem‘-i İspanya” olarak bilinen mühr mumunun tanımı, geçmişi ve nasıl yapıldığından bahsedilmektedir. Metnin muhtevasına göre, mektupların mühürlenmesinde kullanılan mühr mumu, özellikle “İspanya mumu” olarak meşhurdur. En kaliteli mühr mumu kolayca tutuşur ve yanarken duman çıkarmaz; kalitesiz olan ise zor tutuşur ve duman verir. Mühr mumu ilk olarak Hindistan’da icat edilmiş, sonra İspanya’ya ve oradan Fransa’ya yayılmıştır. İspanya’da üretim ve ticareti oldukça gelişmiş olup büyük bir ün kazanmıştır. Mühr mumunun yapımında üç temel malzeme kullanılır: gomalak, terebentin ve zencefir. Gomalak üç çeşittir; al renginde olan ve ateşte kolay eriyip iz bırakmayan en kaliteli, esmer olan kolay eriyen ve yanınca iz bırakmayan ikinci kalite, kırmızımsı esmer olan ise zor eriyip yanınca kömür gibi siyah bir madde bırakan türdür. Terebentin de üç tür olup Vinisya’dan gelen saf ve hoş kokulu, Solira’dan gelen sert ve kuvvetli

kokulu ve diğer düşük kaliteli türler olarak ayrılır. Zencefir ise Çin'den gelen parlak kırmızı, Almanya'dan gelen portakal kırmızısı ve Fransa'dan gelen türler olarak üçe ayrılır; Fransa'dan gelen bazen ateşte siyahlaşabilir. Mühr mumunun hazırlanması, bu üç malzemenin uygun şekilde karıştırılmasıyla sağlanır.

1.42. Telvîn-i ma'âdin (88a-90a)

Bu bölümde, çeşitli metaller ve maddelerle ilgili teknikler ve karışımlar ele alınmaktadır. Konular arasında nesneleri altın renginde boyama, gümüşü temizleme ve parlatma yöntemleri yer alır. Ayrıca, farklı metallerin bir araya getirilmesiyle elde edilen karışımlar incelenir; örneğin altın renginde veya altına benzeyen karışımlar, sarı bakır elde etme yöntemleri gibi. Mutfak takımları için süslü metallerin hazırlanması da anlatılmaktadır. Bunun yanında siyah mürekkep, mavi mürekkep, yeşil mürekkep, sarı mürekkep, kırmızı mürekkep gibi çeşitli renkli mürekkeplerin ve gümüş renginde maden ve yapma altının hazırlanması için gerekli madde karışımları ile ilgili bilgiler de bu bölümde verilmektedir.

1.43. Türkçe Eş'âr-ı Latîfe-i Müntehabe (90a-99b)

Said Paşa'nın edebi zevkini ve estetik anlayışını yansıttığı bu bölümde, dört defterden oluşan Encümen-i Şu'ârâ adlı eserin, Türkçe manzumelerden meydana gelen birinci defterinden seçmeler alındığı görülmektedir. Birinci defterdeki beyitler ve şair mahlasları revî harfine göre alfabetik olarak düzenlenmiş olmasına karşın, bu bölümde yapılan seçmelerde böyle bir sıralama uygulanmamıştır. Bölümde adı geçen şairler ve şiir sayıları şöyledir:

“İshâk-ı Üskûbî, Râgıb Paşa (13), Rûhî-i Bağdâdî (6), Okçızâde Şâhî, Fuzûlî (21), Nâbî (38), Pertev Paşa (2), Hâmî-i Amidî (8), Zuhûrî, Şeyh Niyâzî, Sultân Süleyman (3), Ziyâ Paşa (4), Fâzıl Bey, Lebîb-i Amidî (5), Vâlî-i Amidî (6), İzzet Mollâ (3), Kâmî, Basîrî-i Bağdâdî, Nüzhet (5), Belîğ, Aynî (2), Necâtî (3), Âgâh (3), Bâkî (5), Cehdî (cedd-i câmi'ü'l-hurûf), Hâzık-ı Erzurûmî (2), Şeyhü'l-İslâm Ârif Hikmet Bey (4), Râşid-i Amidî, Rahmî-i Kırımî, Riyâzî, Sâmî (5), Dervîş Şinâsî, Şinâsî (5), Çelebizâde Âsım, Avnî-i Amidî, Kâmî-i Karamanî, Mes'ûd Lutfî-i Efendî-i Amidî (1), Es'ad Muhlis Paşa (4), Nedîm (6), Nizâmî, Nazîf (peder-i câmi'ü'l-hurûf) (2), Nef'î (4), Nevres-i Cedîd, Sünbülzâde Vehbî (4), Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Efendi (3), Sâbit (2), Sürûrî, Âlî, Şeyh Gâlib Dede, Gâzî Fâzıl, Fıtnat Hânım (3), Rahşânî, Tayyâr Paşa (2), Nâ'ilî, Râşid-i Kadîm (3), Vâsıf, Âlî, Gâzî Giray Han, Fâtih Sultân Mehmed, Nevres (2), Vecdî,

İbnü'l-Kemâl (3), İsmail Hakkı Efendi, Tâlib-i Amidî (2), Nazîm, Bahâyî Şeyhü'l-İslâm, Cevrî, Şehrî, Azmî-i Amidî, Mantıkî, Sultân Veled, Veysî, Ahmed Paşa, Haşmet, Lebîb Efendi, Makâlî (2), Nebâtî-i İranî, Ebu's-Su'ûd Efendi, Behcet Defterdâr, Celâl Çelebi, İbrahim Hakkı Efendi, Hâkânî, Rızâyî, Sırrı-ı Üsküdârî, Sultân Selîm-i Sânî, Şu'ûrî, Sun'î Kastamonlu, Zamîrî Kangırlı, Âtîf, İzzet Ali Paşa, Gazâlî, Fârûk, Fasîhî, Kelîm (2), Hazreti Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Vassâf Abdullâh Efendi.”

1.44. Emzice (99b-100b)

Bu bölümde insan mizacının dört ana türü olan demevî (kan baskın), safravî (safra baskın), asabî (sinirsel) ve lifavî (balgamlı) tipleri ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır.

Lifavî mizaca sahip kişiler; genellikle kısa boylu, yuvarlak yüzlü, kalın dudaklı, kısa el ve ayaklıdır. Ten renkleri çoğunlukla beyaz, nadiren kırmızı veya esmer olur. Bu kişiler sakin, soğukkanlı, hissiz ve duygusal tepkileri zayıf kimselerdir. Öfke ya da sevinç gibi duyguları aşırı yaşamazlar; hakareti umursamadıkları gibi övgüye de fazla değer vermezler. Hayal güçleri zayıf, fakat akılları yerindedir. Ev idaresinde becerikli olup aileleriyle uyum içindedirler. Uykuları çoktur ve horlamaları uzaktan duyulur. Bu mizaca sahip kişilerin kan aldirmek ve müshil kullanmaktan kaçınmaları gerektiği belirtilir.

Asabî mizaca sahip kişiler; lifavîlerin tam tersidir. Yüz ifadeleri hareketlidir, tepkileri ani ve serttir. Bedenleri kuru ve zayıf, renkleri açık veya esmerdir. Saçları siyah ya da kestane renginde, gözleri iri ve parlaktır. Zeki, çevik, atılgan, fakat sabırsızdırlar. Duyguları güçlü olup sevgi ve öfkeleri hızlı değişir. Başlangıçta cesur görünseler de ölüm veya korku anlarında tedirgin olurlar. Hayal güçleri kuvvetlidir, ancak bir konuya takıldıklarında onu akıllarından çıkarana kadar huzursuz olurlar. İleri yaşlarda bu mizaç özellikleri daha da belirginleşir.

Safravî mizaca sahip kişiler; orta veya kısa boylu olup tenleri sarıya çalar. Alınları geniş, saçları siyah, kılları kalındır. Genellikle sakin görünürler, ancak içlerinde hiddet ve hırs barındırırlar. Başkalarının kusurlarını affetmez, unutmazlar. Dış görünüşte şan ve gösteriştense uzak dursalar da içten içe ün ve güç arzularlar. Zihinleri kararlı ve sabırlıdır; bir karar verdiklerinde kolay kolay dönmezler. Savaşta cesaretli ve dirençlidirler.

Demevî mizaca sahip kişiler ise ikiye ayrılır. Birinci grup, orta boylu, dolgun, yuvarlak yüzlü, kısa boyunlu ve kırmızı-beyaz tenlidir. Güler yüzlü, neşeli, cesur, zeki, hayal gücü kuvvetli ve

dost canlısıdırlar. İkinci grup ise uzun boylu, geniş alınlı, kırmızımsı tenli, düzgün vücutlu kimselerdir. Bu ikinci tip, asabî mizaca yakın olup hem cesur hem de tedbirli davranır; savaşta kolay kolay pes etmez.

Son olarak, bu dört temel mizacın dışında ara mizaçlar da vardır. Bunlar iki veya daha fazla mizacın karışımından oluşur. Bu karışımlarda baskın olan mizac, kişinin genel karakterini belirler; diğer mizac özellikleri ise ona bağlı olarak şekillenir.

1.45. İlm-i Mantık (100b-106a)

Bu bölümde mevzu, delalet, lafız, külliyyat-ı hams, mu'arref, kaziyât, ahkâm-ı kazıyyât, kıyas gibi mantık ilminin temel konularından bahsedilmektedir. Bölümün muhtevasına göre ilm-i mantık, insan aklını doğru ve tutarlı şekilde kullanmayı öğreten bir ilim olup konusu mu'arref ve hüccettir. Muarref, külliyyât-ı hams ile kavramların genel çerçevesini ortaya koyar, hüccet ise doğru veya yanlış olabilen yargıları ifade eder.

Mantıkta elfâz, anlamlarını ifade eder ve delâlet yoluyla bir şeyin başka bir şeyi bildirmesi sağlanır; delâlet, lafzî ve gayr-ı lafzî olmak üzere ikiye ayrılır. Lafzî delâlet; tabiî, aklî ve vaz'î olarak üçe ayrılır ve mantıkta esas alınan, lafzî delâletin vaz'î türüdür. Gayr-ı lafzî delâlet ise tabi'î, aklî ve vaz'î kısımlardan oluşur; ancak bunlar mantığın mevzû'u kapsamında değerlendirilmez. Delâletin kapsamına göre sınıflandırması da vardır: Bu sınıflandırma anlamın tamamına delalet eden "mutâbakat", bir kısmına delalet eden "tazmîne", hem tamamına hem de zihinde başka bir anlamı gerektiren "iltizâmiyye" şeklindedir.

Lafızlar, anlamın tamamına veya bir parçasına delalet etmesine göre mürekkep veya müfred olarak ayrılır; mürekkep lafız bir anlamın parçasını, müfred lafız ise tek bir bireyi veya tümeli ifade eder.

Külliyyât-ı hams, anlamı düşünürken başka fertlerin akla gelmesine engel olmayan genel kavramlardır.

Mu'arref, lafzî (bir kelimenin başka bir kelimeyle açıklanması), tenbîhî (unutulan bir kavramı hatırlatma) ve hakîkî (cins ve fasıl ile yapılan) olmak üzere üç şekilde yapılır.

Kaziyât, doğru veya yanlış olabilen yargılardır; öncüllerine göre hamliye ve şartiye (mukaddem-tâlî) türlerine ayrılır.

Mantıkta önermeler arasındaki çelişkiye “tenâkuz”, akıl yürütme işlemine ise “kıyâs” denir. Kıyâs, öncüllerden yeni bir hüküm çıkaran akıl yürütme biçimidir ve iktirânî ve istisnâî türlerine ayrılır; istisnâî kıyâsın dört alt türü vardır: ittisâlî-i vaz‘î, ittisâlî-i ref‘î, infisâlî-i vaz‘î ve infisâlî-i ref‘î.

1.46. İlm-i sarf (106a-106b)

Bu bölümde, sarf ilminin temel konularından biri olan fiil ve kelime yapıları ele alınmaktadır. Öncelikle, Arapçadaki üç harfli köklerden türeyen sülâsî fiiller, dört harfli köklerden oluşan rubâî fiiller ve bu köklerin geliştirilmiş hâli olan humâsî fiiller ile köke harf eklenerek anlamı çeşitlendiren mezîd fiiller üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, Arapçada bazı üç harfli kelimelerin çoğul hâli olan sülâsî mükesser kelimelerin yapım kuralları açıklanmaktadır. Bölüm boyunca bu fiillerin ve kelimelerin çeşitli çekim ve türetme örnekleri verilerek hem kök yapılarının hem de anlam ilişkilerinin nasıl işlendiği gösterilmektedir.

1.47. İhtirâ‘ât ve iktisâfâta dair cedvel-i tevârîh (107a-122a)

Bu bölüm, Said Paşa'nın yalnızca belli bir ilim dalına değil, insanlık tarihinin tüm gelişim evrelerine derin bir ilgi duyduğunu ve geniş bir kültürel birikime sahip olduğunu gösteren en dikkat çekici kısımdır.

Paşa'nın aktardıkları arasında şarap, zeytin, un, ekmek, sabun, kumaş, iplik, ipek, yün, terzilik, ekmek fırınları gibi gündelik hayatı ilgilendiren icatlar ve bakır, demir, cıva, kehribar, kurşun gibi madenlerin işlenmesi; bıçkı, rende, kılıç, zırh, kalkan, yay, ok, top gibi savaş araçları gibi maden ve el sanatlarıyla ilgili yeniliklerin ortaya çıkış tarihleri ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Bununla birlikte Paşa, yalnızca maddî icatlarla yetinmeyip ilimlerin doğuş tarihlerine dair tarihler de düşmüştür. Örneğin, fenn-i kıraat ve kitabetin zuhuru, harita yapımının icadı, astronomiye dair ilk hesaplamalar, yıldızlara bakarak gemi yürütülmesi, kamer takviminin belirlenmesi, sene-i şemsiyyenin (güneş yılı) tertibi gibi astronomi ve zaman ölçümüyle ilgili gelişmeler bu bölümde dikkat çekmektedir.

Paşa, medeniyetler arası bilgi alışverişine de özel bir vurgu yapar. Mısır'da ziraat ve haritacılığın gelişmesinden Yunan'da sikke darbına, Çin'de porselen sanatının doğuşundan Avrupa'ya geçişine, Hint rakamlarının Araplar aracılığıyla Avrupa'ya intikaline, hatta

portakalın Çin'den Avrupa'ya taşınıp oradan dünyaya yayılmasına kadar birçok kültürel aktarımı örnekleriyle anlatır.

Bölümde dinî, felsefî ve ilmî metinlerin tercümeleri de önemli bir yer tutar. Pisagor, Eflatun, Aristoteles, Hipokrat, Calinus, Oklidis ve Batlamyus gibi Yunan filozof ve bilginlerin eserlerinin Arapçaya çevrilmesi; fıkıh mezheplerinin (Hanefî, Malikî, Şafîî, Hanbelî) vaz' edilmesi; mantık, heyet (astronomi) ve münazara ilimlerinin Arapça literatüre kazandırılması gibi durumların tarih bilgisi verilmektedir.

Bunun yanında Paşa, Avrupa'daki gelişmelere de geniş bir yer ayırmıştır. Matbaanın icadı (Johannes Gutenberg), gözlük, dürbün, mikroskop, termometre, teleskop gibi bilimsel aletlerin ortaya çıkışı, barut ve pusulanın kullanımı, vapur ve demiryolunun icadı, Süveyş Kanalı'nın açılması, gazete, saat, fabrikalar, iplik makineleri, maristanlar (hastaneler) gibi modern kurumların kuruluş tarihleri verilmektedir.

Bu bölümde peygamberlerin ölüm ve doğum tarihlerinin yanısıra Hz. Adem'in yeryüzüne indirilmesi, Nuh tufanı, tebelbül-i elsine, nâr-ı Nemrud, Lut kavminin helakı, Hz. Yusuf'ın Mısır'a sultan olması, İsrailoğullarının Mısır'a girmesi, Eyke kavminin helakı, Hz. Hızır ile Hz. Musa'nın buluşması, Firavun'un boğulması, Mescid-i Aksa'nın inşası, Hz. Meryem'in Hz. İsa'yı Mısır'a götürmesi, Hz. İsa'nın ilk daveti, Hz. İsa'nın göğe kaldırılması gibi önemli dini gelişmelerin ne zaman gerçekleştiğine dair tarih bilgileri de verilmektedir.

Bu bölümde Yehuda, Benî İsrail, Babil, Elam, Keldânîler, Kadîm Asurlular, II. Asurlular, Fûrs (Pişdâdiyân, Keyâniyân, Eşkaniyân, Sâsâniyân), Hind, Çin, Suriye (Selefkiiyye, Benî Hâşmonay, Heradîse, Baktariana, Hindûs), Ermeniye (Haykâniya, Arşakiyân), Asya-yı Suğrâ (Lidya, Heraklid, Mermand, Bitinya, Kapadokya, Pontus, Polamon), Cezîretü'l-Arab (Kahtan, Habeşe, Cürhüm, Necd, Menâzıra, Gassâsine), Afrika (Mısır'da Firavunlara ait 26 hanedanlık dönemi, Batalama) ve Avrupa (Yunan, Isparta, Makedonya, Rûm, Kontantius) gibi devlet ve medeniyetlerin teşekkül ve inkıraz (çöküş) tarihlerine yer verilmiştir. Ayrıca bu devletlerin hükümdar ve krallarının isimleri, bazı kralların doğum-ölüm tarihleri, dönemlerinde meydana gelen önemli savaşlar, zaferler, yenilgiler ve şehir inşaları da kaydedilmiştir. Bunun yanında Zerdüş ve Sokrat gibi bilginlerin doğum ve ölüm tarihleri de belirtilmiştir.

Bu bölümün muhtevasına bakıldığında, bölümün, Said Paşa'nın Mir'atü'l-İber isimli 10 ciltten müteşekkil bir dünya tarihi olan eserinden alındığı dikkati çekmektedir. Söz konusu eserde geçen tarihlerin, olayların, kronolojik ve tematik olarak fihrist/listelenmiş hâlidir denilebilir.

1.48. Mev'ize (123b-126a)

Bu bölüm Arapça olup Seyyid Ahmed Muhyiddin er-Rifâ'î'den alınmış bir mevizedir. Mevizenin başında hamdele ve salvele yer almaktadır. Ardından er-Rifâ'î; cemaate hitap ederek Allah'ın ve Peygamber'in ahlakıyla ahlaklanmaları gerektiğini, eziyet veren söz ve davranışlardan uzak durmaları gerektiğini vurgular. Daha sonra namazın faydalarına değinir: Bedendeki tembelliği giderdiğini, kan dolaşımını hızlandırıldığını ve uzuvların sağlığı üzerinde önemli etkisi olduğunu belirtir. Namaz esnasında bedenin ve kıyafetlerin temiz olması gerektiği, abdestin nasıl alınacağı ve namazın insanı kötülüklerden uzaklaştırdığına dair hükümler açıklar. Namazın insanlara farz kılındığını, dinin direği olduğunu ve Allah'a yaklaşmayı sağlayan bir merdiven niteliğinde olduğunu ifade eder. Bunun yanı sıra orucun önemine değinerek, orucun kalbin nuru ve gönlün saykalı olduğu; düşünce kapılarını açtığı ve sır aynasındaki tozu temizlediğini belirtir. Sahur ve iftar vakitlerinin belirlenmesini ve zekâtın önemini de ele alır.

SONUÇ

Sonuç olarak, çalışma konusu edindiğimiz *Ezhâr-ı Muktetafe*; astroloji, matematik, kehanetler, karışım tarifleri, kimya, edebiyat, tarih, felsefe, dinî ilimler gibi muhtelif sahalara ait bilgileri barındıran ansiklopedik bir eser niteliği taşımaktadır. Ansiklopedik bir eser olmasıyla Said Paşa'nın edebi ve ilmi şahsiyetini göstermesi açısından önemli bir kaynak sayılmaktadır. İç kapaktaki kayıttan ve değişik yerlerde geçen “câmi'ül-hurûf” ibaresinden hareketle eserin Said Paşa tarafından kaleme alındığı söylenebilir.

Söz konusu ansiklopedik eserin içeriği, temel olarak dört ana tema etrafında özetlenebilir: **Matematik ve Astronomi Temelli Bilimler** (takvim hesaplamaları, takvimlerin bitiş ve başlangıç tarihlerini veren cetvel ve çizelgeler, zîc ilmi, Dünya, Ay ve Güneş'in kütle, büyüklük ve uzaklıkları hakkında kozmolojik bilgiler, yıldız ve gezegenlerin konumlarına bakılarak insanların hâlleri ve yöneticilerin görev süreleri hakkında bilgi veren astrolojik kehanetler), **Beşerî Bilimler**

ve Kehanet (insanların dış görünüşünden hükümler çıkaran kıyafetnâme, el hatlarından hükümler çıkaran ilmü'l-kef, harflerin ve sayıların gizli anlamlarını bulma tekniği olan cifr ilmi, insanın dört mizacı hakkında bilgi verildiği emzice bölümü), **Uygulamalı Bilimler ve Teknikler** (mektup mühürlemede kullanılan mihr mumunun yapılışı, çeşitli metalleri altın rengine boyama ve parlatma yöntemleri, farklı renklerde mürekkep yapma yöntemleri, ilaç yapımları, saç boyama tarifleri, Mir'âtü'l-İber'in tarihlerin özeti mahiyetindeki dünya tarihi listesi) ile **Edebiyat, Felsefe ve İslami İlimler** (inşâ sanatı, nesir sanatı, istinsah sanatı, Türkçe ve Arapça şiirler, kasideler, klasik ilimler tasnifi, mantık ilmi, sarf ilmi (Arapça morfoloji), hikmet (felsefe), ahlak, dinî öğütler).

Said Paşa'nın derlediği bu eserde; hususi bir uzmanlık gerektiren gökbilimi, takvimlerin hesaplanması, gezegenlerin insanlar üzerindeki etkileri, gezegenlerden hüküm çıkarma gibi kısımlarda herhangi bir kaynak veya isimden bahsetmemesi dikkatleri çekmektedir. Bu bölüm gibi diğer bölümler de genel olarak Paşa kaynak zikretmemektedir. Ancak inşâ sanatının ele alındığı bölümde meşhur yazarlardan Ünlü Fransız düşünürü Buffon'dan; nesir sanatının teorisinden bahsettiği bölümde Sühreverdî'nin müridi olan İranlı filozof ve din âlimi Kutbuddin-i Şîrâzî'nin Miftâhü'l-Mefâtiḥ isimli eserinden; olağanüstü tıbbi ve biyolojik olaylardan bahsettiği “nümu-ı serî”, “hiddet-i zekâ” ve “semizlik” bölümlerinde, 1876'da Beyrut Amerikan Üniversitesi mezunları Ya'kûb Sarrûf ve Fâris Nimr tarafından kurulan, modern bilim ve teknolojiyi Arap dünyasına tanıtmayı amaçlayan, geniş içerik yelpazesıyla uzun süre yayımlanarak “Arapça dergilerin pîri” kabul edilen el-Muktetaf isimli dergiden; taleb-i ictimâ, ihlâk-ı adüvv, meserret, mehâbet, itibâr kazanma ve fareleri yok etmek için tılsımların anlatıldığı bölümde Mecnûnî'nin Gâyetü'l-Hakîm isimli eserinden alıntılar yaptığını belirtmektedir.

Said Paşa'nın kendi dönemine kadar insanlık tarihinde meydana gelen tüm önemli olayların kronolojisini sunduğu “İhtirâ'ât ve İktisâfâta Dair Cedvel-i Tevâriḥ” adlı bölüm, onun on ciltten oluşan dünya tarihinin yalnızca tarihlere ve olay sıralarına yer veren kısmını oluşturmaktadır. Bu bölümün dışında Said Paşa'nın Diyarbakır'ın kuruluşundan başlayarak kendi yaşadığı döneme kadar meydana gelen tarihî olayları ele aldığı, şehirde hüküm süren krallıklar ve devletler hakkında bilgiler verdiği özel metinler de kaleme aldığı anlaşılmaktadır.

Türkçe Eş'âr-ı Latîfe-i Münteḥabe başlığı altında yaptığı manzume seçmeleri şairin Encümen-i Şu'ârâ ismindeki dört ciltten oluşan antolojisinin birinci cildindeki seçkilerin bir benzeridir.

Ahlâkî ve ruhânî olgunluğa ulaşma yolculuğunu sembolik bir hikâye içinde anlatan alegorik bir metin olup Yunan bilgelerinden Kebis'ten ilham alarak İslami literatüre uydurduğu Mir'atü'l-Ahlâk bölümü, muhteva ve konuyu ele alış biçimi bakımından yazarın Tabsıratü'l-İnsân isimli eserine büyük oranda benzemektedir. Nitekim yazar, roman şeklinde ele aldığı bu eserinde de akıl, nefis, şehvet, cehl, heves, hüsn, gayret, aşk, namus, edep, hayâ, haset, adâvet, kibir, nedâmet, istihzâ gibi ahlaki değerleri diyalog şeklinde ele almaktadır.

İlm-i mantık bölümünde anlatılan bahisler, Paşa'nın Hülâsa-ı Mantık isimli eserinin özeti mahiyetindedir.

Derlemenin sonunda verilen Seyyid Ahmed er-Rifâ'î'nin Arapça mevizesi ayrıca Said Paşa tarafından "Seyyid Ahmed er-Rifâ'î Hazretleri'nin Nutku Şerîflerinin Tercemesi" ismi ile Türkçeye tercüme edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Ayçiçeği, B. (2015). Bûsîrî (ö. 696/1297?)'nin Kasîdetü'l-Bürde'sinin Diyarbakırlı Mehmed Said Paşa (ö. 1308/1892) tarafından yapılan mensur ve manzum tercümesi. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, (15), 27–102.
- Bayır, M. (2023). Diyarbakırlı Mehmet Said Paşa'nın Tabsıratü'l-İnsan eserinin sadeleştirilmesi ve ahlak görüşü. (Yüksek lisans tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri. *Tarih fihristi: Diyarbekirli Said Paşa* (No. 00534_17).
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri. *Diyarbakır'ın binasından beri onda ve havalisinde hükümet edenlerin esâmîsi ve cereyân eden vukuâtı şâmil fihristtir: Diyarbekirli Said Paşa* (No. 00534_18).
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri. *Tarih fihristi: Diyarbekirli Said Paşa* (No. 00534_19).
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri. *Ezhârü'l-muktetafe: Diyarbekirli Said Paşa* (No. 00534_22).
- Diyârbekirli Sa'îd Paşa. (1888). *Mir'âtü'l-İber (Mufasssal târîh-i umûmî)* (Cilt 1–5). Karabet ve Kasbâr Matbaası.
- Diyârbekirli Sa'îd Paşa. (1889). *Mir'âtü'l-İber (Mufasssal târîh-i umûmî)* (Cilt 6–7). Karabet ve Kasbâr Matbaası.
- Diyârbekirli Sa'îd Paşa. (1890). *Mir'âtü'l-İber (Mufasssal târîh-i umûmî)* (Cilt 8). Karabet ve Kasbâr Matbaası.
- Diyârbekirli Sa'îd Paşa. (1890). *Mir'âtü'l-İber (Mufasssal târîh-i umûmî)* (Cilt 9). Kasbâr Matbaası.
- Kadıoğlu, İ. (2015). Said Paşa ve “Tenezzüh” şiiri. *Turkish Studies*, 10(8).
- Kılıç, A. (2023). *Diyarbakırlı Saîd Paşa Dîvânı*. Dicle Üniversitesi Kültür Yayınları.
- Millet Kütüphanesi. *Seyyid Ahmed er-Rifâ'î Hazretleri'nin nutku şerîflerinin tercemesi* (Ali Emiri Şerîyye, No. 776).
- Tanyıldız, S. (2026). *Pertev İlhan Sungur'un Derlediği Diyarbakır Folkloru*. DBY Yayınları.